प्रथमः पाठः

मङ्गलाचरणम्

वेदोऽखिलो धर्ममूलम्। संस्कृतभाषायाः आदिग्रन्थाः वेदाः एव। वेदमन्त्रेषु यज्ञविधीनां ज्ञानं दर्शनं वैदिकर्षीणां चिन्तनं च दृश्यते। सस्वर–मन्त्राणां पारायणेन वाक्यशुद्धिः, मनःशुद्धिः, वातावरणशुद्धिः च भवन्ति। अतः एव मङ्गलाचरणे वैदिकमन्त्राणां महत्त्वं निर्विवादम्।

शं नः सूर्य उरुचक्षा उदेतु
शं नश्चतस्रः प्रदिशो भवन्तु।
शं नः पर्वता ध्रुवयो भवन्तु
शं नः सिन्धवः शमु सन्त्वापः ॥1॥

अन्वयः - उरुचक्षा सूर्यः नः शं उदेतु चतस्रः प्रदिशो नः शं भवन्तु ध्रुवयो पर्वता नः शं भवन्तु। सिन्धवः शमु आपः नः शं सन्तु।

शब्दार्थः -

उरुचक्षा	-	विराटदृष्टिसम्पन्नः (विशालदृष्टि से युक्त)
शम्	-	कल्याणम्
नः	-	अस्माकम्
ध्रुवयो	-	अचलाः
सिन्धवः	-	नद्यः
आपः	-	जलानि

वात आ वातु भेषजं
शंभु मयो भु नो हृदे।
प्रण आयूँषि तारिषत् ॥ 2 ॥

अन्वयः - नो भेषजं मयो हृदे शंभु भु वातः आ वातु। ण (नः) आयूँषि प्रतारिषत्।

शब्दार्थः -

भेषजम्	-	औषधम्
मयो	-	युक्तो
शम्	-	कल्याणकारिणम्
वातु	-	प्रवहतु (बहें)
आयूँषि	-	वयांसि (उम्र)

सुषारथिरश्वानिव यन्मनुष्या-
न्नेनीयतेऽभीशुभिर्वाजिन इव ।
हृत्प्रतिष्ठं यदजिरं जविष्ठं
तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥3॥

अन्वयः - यत् (मनः) सुषारथिः अश्वान् इव, अभीषुभिः वाजिन इव मनुष्यान् नेनीयते, यत् हृत्प्रतिष्ठम्, अजिरम् जविष्ठम्, तत् मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ।

शब्दार्थः -

वाजिनः	-	अश्वान् (घोड़ों को)
अजिरम्	-	जरारहितम् (वृद्धावस्था से रहित)
जविष्ठम्	-	वेगवत् (शीघ्र)
शिवसङ्कल्पम्	-	शुभसङ्कल्पम् (कल्याण से युक्त)
अभीषुभिः	-	अश्ववल्गाभिः, रश्मिभिः

अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि
तच्छकेयं तन्मे राध्यताम् ।
इदमहमनृतात् सत्यमुपैमि ॥4॥

अन्वयः - व्रतपते ! अग्ने ! व्रतं चरिष्यामि । इयम् शकेयम् तत् मे राध्यताम् । अहम् इदम् अनृतात् सत्यम् उपैमि ।

शब्दार्थः -

व्रतपते	-	व्रतस्वामिन्
शकेयम्	-	सामर्थ्ययुक्तम्
अनृतात्	-	असत्यात्
उपैमि	-	समीपम् आगच्छामि

स्वस्ति मात्र उत पित्रे नो अस्तु
स्वस्ति गोभ्यो जगते पुरुषेभ्यः ।
विश्वं सभूतं सुविदत्रं नो अस्तु
ज्योगेव दृशेम सूर्यम् ॥5॥

अन्वयः - (हे प्रभो) नो मात्र उत पित्रे स्वस्ति अस्तु, जगते गोभ्यो पुरुषेभ्यः स्वस्ति । नः सभूतं विश्वं सुविदत्रम् अस्तु । ज्योगेव सूर्यं दृशेम ।

शब्दार्थः -

मात्रे	-	जनन्यै (माता के लिये)
पित्रे	-	जनकाय
सभूतम्	-	पञ्चभूतसहितम्
सुविदत्रम्	-	शुभज्ञानपूर्णम्
दृशेम	-	पश्येम
ज्योगेव	-	चिरन्तनकालपर्यन्तम्

मधुमन्मे निष्क्रमणं मधुमन्मे परायणम् ।

वाचा वदामि मधुमद् भूयासं मधुसंदृशः ॥6॥

अन्वयः - (हे प्रभो) मे निष्क्रमणं मधुमत्, मे परायणं मधुमत्, मधुमद् वाचा वदामि, मधु संदृशः भूयासम् ।

शब्दार्थः -

निष्क्रमणम्	-	निर्गमनम्
संदृशः	-	सदृशः
मधुमद्	-	माधुर्यपूर्णम्

अभ्यासः

1. **एकपदेन उत्तरत -**

(क) पर्वताः कीदृशाः सन्तु ?

(ख) सिन्धवः कीदृशाः सन्तु ?

(ग) हृदि सुखदायकः कः ?

(घ) केन युक्तं मे निष्क्रमणम् ?

2. **एकवाक्येन उत्तरत -**

(क) मे मनः कथमस्तु ?

(ख) अहम् अनृतात् किम् उपैमि ?

(ग) उरुचक्षा कः अस्ति ?

(घ) आपः कीदृशाः सन्तु ?

3. **त्रिचतुर्भिर्वाक्यैः उत्तरत -**

(क) के नः शं भवन्तु ?

(ख) केभ्यः स्वस्ति भवतु ?

(ग) के मधुमन्मे भवताम् ?

4. **प्रदत्तशब्दैः रिक्तस्थानानि पूरयत -**

(सूर्यः, वातु, व्रतपते, वदामि)

(क) वाचा .... मधुमद् ।

(ख) शं नः .... उरुचक्षा उदेतु ।

(ग) वात आ .... भेषजम् ।

(घ) अग्ने .... व्रतं चरिष्यामि ।

5. **युग्ममेलनं कुरुत –**

'अ'	'आ'
(क) शं न: पर्वता:	सत्यमुपैमि
(ख) इदमहमनृतात्	परायणम्
(ग) मधुमन्मे	ध्रुवयो भवन्तु

6. **शुद्धवाक्यानां समक्षम् ''आम्'' अशुद्धवाक्यानां समक्षं ''न'' इति लिखत –**

(क) भूयासं मधुसंदृश: ☐

(ख) मे मन: असङ्कल्पमस्तु ☐

(ग) सत्यव्रतं चरिष्यामि ☐

(घ) शं सन्तु आप: ☐

7. **अधोलिखितक्रियापदानां धातुं लकारं पुरुषं वचनं च लिखत –**

क्रियापदम्	धातु:	लकार:	पुरुष:	वचनम्
चरिष्यामि				
उपैमि				
अस्तु				
वदामि				
सन्तु				
भवन्तु				

8. **एकवचनत: बहुवचने परिवर्तयत –**

एकवचनम्	बहुवचनम्
सिन्धु:	
पर्वत:	
भवतु	
अस्तु	
चरिष्यामि	
सत्यम्	
पुरुषाय	

योग्यताविस्तार: –

- पाठे समागतान् मन्त्रान् कण्ठस्थं कुरुत।
- मन्त्राणां सस्वरवाचनं समूहे कुरुत।
- वेदानाम् अन्यान् मन्त्रान् चित्वा लिखत पठत च।